Intermediärernas värld

av Hans Bergström

Dagens Nyheters grävgrupp bestämde sig för att ta en titt på landshövdingarna. För statsråd hade medierna en hyggligt fungerande rutin för att granska ärenden, däribland ingående post via TT:s bevakning. Riksdagsmän och generaldirektörer fick av och till stå i skottgluggen. Men statens befallningshavande ute i länen levde ett skyddat liv – upphöjda i det egna länet inklusive dess press, bortglömda av riksmedierna. Ändå hör deras roll till de mer betydelsefulla, också genom att de så ofta används för att leda tunga utredningar.

Thomas Michélsen åtog sig uppdraget: en rutinmässig genomgång av vad landshövdingar gör, inklusive deras korrespondens och räkningar.

Så startade "Marjasin-affären". Den som känner Thomas Michélsen vet att inget undgår honom när han väl gett sig in i ett uppdrag. Han är "grävande" i ordets goda mening, nämligen att borra efter fakta, söka dokument, belägga och bedöma sakunderlag.

Snart var alla medier fyllda av Sigvard Marjasin och hans "klippande och klistrande". Inte nog med det. Varje regiontidning med anseende måste givetvis göra motsvarande genomgång hos "sin" landshövding – liksom hos de tunga kommunledarna. Här och var upptäcktes ditt och datt. Det behövde inte vara stort – som i Gävle och Motala – för att ändå ge rubriker. Och när reportrar väl började gräva utefter

ett spår upptäckte de, eller tipsades om, även tveksamheter längs sidospår.

Motsvarande hände med "Mona Sahlin-affären". Medan saxen och reseräkningen är det vi minns av Marjasin-historien, är Toblerone och felaktig användning av kontokort i tjänsten det vi minns av Sahlins fall. Studier har visat att i dess spår följde en flod av undersökningar och artiklar rörande offentligt missbruk av kontokort, i tidningar runt hela landet.

Innebär det här att landshövdingar och kommunalråd hade förlorat sin moral just i mitten av 90-talet och att statsråd samtidigt utmärktes av ett personligt slarv av nytt omfång i svensk historia?

Ingen har underlag för att svara på den frågan. Men allmänhetens bild var klar: ett ärligt system hade förvandlats till ett alltmer ruttet; vi kan "inte längre" lita på moralen hos vår offentliga elit. Sagt och skrivet är detsamma som känt och belagt.

I själva verket talar mycket för att offentliga befattningshavares medvetenhet om vad som är lämpligt och vad som är mindre lämpligt, eller rentav brottsligt, har ökat med tiden. Det beror inte på att "moralnivån" bland dem skulle ha stigit, utan på att regler har förskjutits, kulturer förändrats och den offentliga granskningen skärpts. Mutlagen tillåter mindre av gåvor än förr. Granskningen i medierna är mindre respektfull. Den personliga kostnaden för den som hängs ut har ökat. Webb-tidningar som inget hellre vill än söka skandaler och göra avslöjanden har drastiskt ökat mängden aktörer som gräver.

Den nya journalistiken har förenats med den nya moralismen till att alltmer upphäva integritetsgränser, ett fenomen vars sociologiska bakgrund bäst beskrivits av Richard Sennett i hans bok "The Fall of Public Man". En Gustav Möllers dubbla äktenskap, en Per Albin Hansons whisky- och bridgegäng, en John F Kennedys kvinnoäventyr i

maffiakretsar – inget av detta hade varit möjligt utan svåra återverkningar på förtroendet i offentligheten, om dessa stora folkledare hade verkat i dagens mediemiljö. På ett mindre plan var det ännu på säg 1960-talet vanligt och fullt accepterat att kommunalrådet hjälpte stadens redaktör med att få en attraktiv bostad. Eliterna gjorde varandra tjänster och gentjänster, allt inom ramen för den svenska informella samförståndsmodellen.

Vad få förstår är att bilden av verkligheten inte behöver ha något samband med verkligheten. Mediebeskrivningen kan gå i en riktning, medan den underliggande verkligheten går i rakt motsatt riktning.

Statsvetarna Jörgen Westerståhl och Folke Johansson gjorde en ambitiös studie kring detta i boken "Bilden av Sverige – studier av nyheter och nyhetsideologier i TV, radio och dagspress" (SNS förlag 1985). De visade att brottsrapporteringen i ledande svenska medier minskade, samtidigt som brottsligheten kraftigt ökade under 60- och 70-talen. Skildringar av strejker växte på 60-talet, trots att konfliktnivån på arbetsmarknaden var oförändrad. Temat "sjukvårdskris" blev alltmer frekvent, under år då sjukvården fick dramatiskt ökade resurser.

Den centrala slutsatsen är att man måste analysera handlingslogiken hos medierna själva för att förstå förändringar i vad som skrivs och sänds. Intermediären är mer än förmedlare av fakta från verklighet till publik, han är aktör med egna tendenser.

Grundläggande är att "verkligheten" inte är något fast och givet. På en och samma gång finns det miljontals verkligheter. Journalisten/mediet väljer vad han vill titta efter, på vilket djup och med vilket perspektiv. Graham T Allison beskrev det så här i sin för samhällsvetenskapen banbrytande bok "Essence of Decision" (1971):

"Explanations by particular analysts show regular and predictable characteristics, which reflect unrecognized

assumptions about the character of puzzles, the categories in which problems should be considered, the types of evidence that are relevant, and the determinants of occurrences. Bundles of such related assumptions constitute basic frames of reference or conceptual models in terms of which analysts and ordinary laymen ask and answer the questions: What happened? Why did it happen? What will happen?... Conceptual models not only fix the mesh of the nets that the analyst drags through the material in order to explain a particular action; they also direct him to cast his nets in select ponds, at certain depths, in order to catch the fish he is after."

Westerståhl/Johansson använder begreppet "nyhetsideologi" för att beskriva en del av vad Allison kallar "conceptual model". De visar att Sveriges Radio genomgått tre tydliga epoker i fråga om nyhetsideologi:

1. Tiden från starten 1925 till mitten av 1950-talet, som utmärks av *folkbildning i kombination med strävan att undvika det kontroversiella.*

2. Tiden från 1950-talets mitt till slutet av 1960-talet, som utmärks av en strävan att *tillgodose publiksmaken* ("vi är inga folkskollärare", som det uttrycktes i ett policydokument för Dagens Eko).

3. Tiden från 1968 och framåt, som utmärks av *kritisk granskning och avslöjanden av vad som är fel i samhället.*

Den första tidens ideologi verkade i *harmoniserande* riktning, den andra sökte vara *speglande* och den tredje är *konfronterande.* Andelen nyhetsinslag i TV och radio innehållande kritik tjugofemdubblades mellan 1960 och 1980. Vi fick en professionalisering av journalistkåren, med de typiska dragen hos en profession: egen högskola, egen kåridentitet och egen ideologi. Professor Olof Petersson har betecknat den nu styrande nyhetsideologin som "journalismen". Dess grundläggande verklighetsbild är att samhället består av tre

grupper: a) de maktägande, som bedrar folket, b) "folket", som svindlas av makten, c) journalisterna, vars uppgift det är att avslöja sanningen om makten för folket.

Hållningen har förstärkts av journalisthögskolornas tillkomst, av Watergate-avslöjandet som journalistisk modell samt av vågen av nyrekrytering till de stora redaktionerna just kring 1968. Ännu på 60-talet röstade journalisterna ungefär som medborgarna i allmänhet. Bara några få år senare skedde en dramatisk vänstervridning. Enligt de journalistundersökningar som har gjorts på senare år stödjer uppåt hälften av journalisterna på våra stora redaktioner den rödgröna vänstern (vänsterpartiet eller miljöpartiet). De befinner sig dessutom i snitt till vänster inom det parti de stödjer. Givet den mångfald av möjliga tolkningar som "verkligheten" tillhandahåller och den ökade frihetsgraden att göra tolkningar i journalistiken, är det självklart att journalistkårens politiska perspektiv också påverkar vad som uppmärksammas och hur förhållanden vinklas.

Det kritiska avslöjandet som modell för journalistiskt anseende (speglat även i kriterierna för Stora Journalistpriset) har förenats med en annan tendens: upphävandet av gränsen mellan det offentliga och det privata. Detta är delvis en kommersiell utveckling: personskandaler säljer. Men den motiveras också av avslöjandet som nyhetsideologi: "Folket" bör få veta allt om "Makten", inklusive dess skilsmässor och inkomster, dess liv och leverne.

Såsom många starka ideologier invaderar nyhetsideologin successivt alla sfärer och alla livsrum. Den sprider sig vertikalt och horisontellt, vertikalt ända in i sängkammaren, horisontellt från den offentliga sektorn till den privata (organisationer och företag). Försäkringsbolag kunde länge leva skyddat genom att ha den för företagsledningar bästa av två världar: något av det offentligas skydd från verklig konkurrens (bland annat genom avsaknaden av importkonkurrens) i förening

med det privatas skydd från insyn. Därtill kom att spridningen av ägandet gav företagsledningarna stor frihetsgrad. Men förr eller senare når den kritiska journalistiken in också i sådana skyddade rum och när den väl tränger in i en tidigare obevakad värld finns åtskilligt att avslöja. "Folket" är dessutom extra intresserat, eftersom så många människor har sina framtidsplaner knutna till avsättningar hos försäkringsbolagen. Enbart Skandia har ungefär en miljon svenskar som kunder. En skandal där berör betydligt fler läsare/tittare än en motsvarande händelse i säg ett stålbolag.

Den kritiska journalistiken har två sidor. Å ena sidan motverkar den korruption, genom att öka risken för den som begår oegentligheter att hängas ut i offentligheten (ett straff väl i klass med gamla tiders skampåle på kyrkbacken). Kriteriet "klarar jag detta om det står på Expressens löpsedel" är en mer hämmande faktor än annan revision.

Å andra sidan skapar den ett allmänt misstroklimat i samhället (den amerikanske medieprofessorn Thomas E Patterson myntade uttrycket "climate of suspicion" i boken "Out of Order", 1993). En överdriven känsla hos medborgarna av att alla eliter bara skor sig på deras bekostnad kan inte undgå att skada det samhällskitt av förtroende som också behövs. Och det finns en risk att avslöjarjournalistiken följer sin egen schablon, i stället för att utföra verklig granskning och hjälpa människor att förstå på djupet vad som sker.

Avslöjandet, gärna personinriktat, som journalistisk modell tenderar invadera alla sfärer också internt på en redaktion. Jag har sett det mycket tydligt där jag verkat. Även ekonomijournalistiken förväntas bidra till "nyheter" i meningen "avslöjanden av skandaler". Detta premieras mer än något annat i den allmänna nyhetsmentaliteten på en stor redaktion. De som arbetar på en ekonomiredaktion vill ogärna av sina kollegor bli betraktade som "räknenissar" eller uppfattas som alltför okritiska mot Storföretagen.

De vill känna sig inneslutna i värmen från kollegor på andra avdelningar och i nyhetsledningen, inom ramen för en professionell kårföreställning som sätter det kritiska avslöjandet högst.

Den goda analysen uppfattas ofta som grå och trist och ger inte "nyheter". När resurserna begränsas, på grund av växande ekonomiska svårigheter för redaktionerna i Stockholm, blir det svårt att internt motivera varför man ska avdela journalister för att systematiskt granska något så trist som årsredovisningar.

I en intressant uppsats, "The Bubble and the Media", diskuterar forskarna Alexander Dyck och Luigi Zingales hur förhållandet journalistik/företag varierar med aktiemarknaden (publicerad i boken "Corporate Governance and Capital Flows in a Global Economy", Oxford University Press 2003). En viktig utgångspunkt är att journalister alltid vill profilera sig genom att ha en egen historia. Detta fordrar ofta tillgång till unika källor, som de har stark anledning att vårda. I tider av uppgång på aktiemarknaden är det många som har intresse av att komma med insiderinformation av positivt slag. Samtidigt finns då en allmän förväntan om att företagsledningar kommer att vara kvar lång tid framåt, vilket gör det kostsamt för en journalist att bli ovän med sin källa. I det optimistiska klimat som råder i en boom råder som regel intern sammanhållning i ett företag; få kritiska avslöjare hör av sig till pressen. Mottagligheten för negativa budskap hos publiken är också begränsad.

Allt detta förändras under en kraftig nedgång, när bubblan brustit. Då utlöses interna motsättningar, som gör att antalet negativa källor för journalister ökar. Eftersom företagsledningarna är i ett skakigt tillstånd blir framtidsrisken av att kritiskt granska dem begränsad, ty de är troligen borta inom kort (Socially Expected Duration, SED, är kort). När väl bilden av kris och nedgång satt sig, börjar alla jaga det negativa, vilket bland mycket annat ökar efterfrågan (både

hos publiken och på redaktionerna) för kritik. "En nyhet är något som inträffat tidigare", som Anders Ehnmark träffande konstaterat. Nyhetsledningar följer oftast nyhetsschabloner. Ytterligare tillskott till skandal i ett företag med problem faller inom ramen för tankeschablonen, medan den journalist som kommer med en genomtänkt kritisk analys i en tid av boom lätt framstår som udda. "It is more costly for a reporter to antagonize a company when he or she is the only one doing it, than when many others are doing so", iakttar Dyck/Zingales.

Till detta bidrar också spelkaraktären hos dagens aktiemarknad. Den som kommer med en kritisk fundamental analys under en stämning av boom (som Weje Sandén, Veckans Affärer, rörande IT-bubblan och Bengt Carlsson i DN) finner dels att ingen vill höra det budskapet eftersom många har intresse av fortsatt uppgång, dels att företagsledningar då har auktoritet för sin motbild, dels att en aktiemarknad som bygger på att man spelar på andras förväntningar mycket väl kan fortsätta upp ytterligare ett år, varpå den kritiske analytikern kan bevisas ha "haft fel".

Såväl Enron som Skandia, för att ta två olika exempel, visar typiska drag av det här slaget. Först när börsnedgången påbörjats – alstrande missnöje både hos försäkringstagarna och internt på företaget – kom vågen av kritisk granskning. I besvikelse över kursfall ökade behovet av ansvariga personer att hänga. Källorna som kunde berätta om skandaler blev fler. Risken av att utmana en företagsledning på fallrepet blev betydligt mindre än när samma företagsledning hade högt anseende och framgång på 1990-talet. Från en börskurs på 250 kronor per aktie vid mitten av år 2000 föll Skandiaaktien till 20 kronor två år senare. Då kom lägenhetsaffärerna, och mycket annat.

Inget talar för att moralen och "girighetsnivån" plötsligt skulle ha förändrats vid millennieskiftet. Sådana förändringar, till exempel med ökat mått av etisk hedonism,

kan inträffa men då successivt över generationer. För att förklara snabba förändringar måste vi titta på institutioner och spelregler, vilka drivkrafter och vilken handlingslogik de främjar. Här skedde rätt dramatiska förändringar vid mitten av 90-talet. De importerades till Sverige okritiskt från USA, som i företagsledningskretsar ofta uppfattas stå för det nya och främsta i fråga om företagsledning. Nya typer av bonussystem samt växten av ett anonymt pensionskapital vars förvaltare mättes med kvartalsavkastning kom att premiera det kortsiktiga. En rad intermediärer fick ändrad handlingslogik. Det gällde aktieanalytiker på de firmor som följde företagen å stora investerares vägnar. Det gällde revisorsföretag, som kom att tjäna tre gånger så mycket på konsultverksamhet som på traditionell revision och därmed blev mer känsliga för påtryckningar. Hur spellogiken ändrades för dessa och andra intermediärer skildras konkret av John C Coffee, Jr, Columbia Law School, i uppsatsen "What Caused Enron? A Capsule of Social and Economic History of the 1990s" (publicerad i den tidigare nämnda boken om Corporate Governance).

Som Lars Jonung visat i ESO-studien "Med framtiden i backspegeln" är lärprocesser både viktiga och äventyrliga. När vi drar slutsatser utifrån den senaste stora erfarenheten riskerar vi handla så att vi i stället upprepar den förrförra negativa erfarenheten – alternativt inte ser utmaningar för vilka historien saknar vägledning.

Därför är det angeläget att med viss distans analysera grundmekanismerna bakom det som inträffat. När ett och samma fenomen uppträder i samma tidsepok på många håll, kan förklaringen knappast sökas i personliga egenskaper hos dem som satt i ledningarna för företagen. Ytliga förklaringar av det slaget kan leda antingen till harmlösa slutsatser, som etikkurser, eller till skadliga följder, som att regeringen tar en populistisk opinion till stöd för att inte genomföra nödvändiga förändringar till förmån för globala företags

verksamhet i Sverige.

"Det herrelösa ägandet" är ett reellt problem, som Patrik Engellau visar i sin uppsats. Personligt ägande och entreprenörskap måste främjas. I en tid av gigantiskt pensionskapital som söker avkastning men skyr ägaransvar kommer vi samtidigt inte ifrån att även intermediärernas handlingslogik behöver begrundas. I fråga om den granskande, tolkande och förmedlande kraft som kallas massmedier vet jag uppriktigt sagt inte vad som går att göra, i ett läge då de stora redaktionerna i Sverige får allt svårare att finansiera sina mest kvalificerade kunskapsorganisationer. Krav på öppen och tydlig grundinformation är en god sak. Försäkringsbolagen har alltför länge kunnat skydda sig bakom ogenomträngliga avgiftssystem och svåravslöjade affärer mellan livbolag och sakbolag. Tydlig, relevant basinformation i årsredovisningar sänker också sökkostnaden hos seriösa men tidspressade ekonomireportrar.

Det kanske viktigaste uppdraget som redaktioner nu borde känna är att inte fastna i sitt eget spår. Att avslöja oegentligheter och överdrifter har varit berättigat och borde helst ha skett långt tidigare. Men 90-talets bubbelekonomi är inte hela sanningen om nuet och framtiden. Allmänheten behöver hjälp att se också sådant som medicinforskningens nya genombrott och hur viktigt det är för Sveriges framtid att aktivt främja miljöer som attraherar världsledande företag på ett sådant fält. Enbart Astra har 5000 personer anställda inom forskning och utveckling i Sverige, en FoU som Storbritannien, Indien, USA, Kanada inget hellre skulle önska än att få ta över. Personlig girighet som enda bild av storföretag blir inte bara groteskt vriden som föreställning utan djupt skadlig om den berövar svenskarna vidare insikter om hur sårbart välståndet är, när ett fåtal storföretag står för 70 procent av den samlade svenska forskningen och utvecklingen. Personligen har jag liten tro på att en sådan allsidighet i beskrivningen kommer att slå igenom. Medielogiken är nog

den svåraste intermediära logiken att förändra. Därtill kommer att nya aktörer nu tar de stora tidningarnas intäkter, utan att ha någon ambition att använda resurserna för att tillföra insikter. Min gissning är att Sverige fortsätter långsamt utför, under nya avslöjanden av skandaler som gör det lätt för väljarna att tro sig se individuella skurkar bakom nedgången. Kombinationen av konspiratorisk populism och ekonomisk nedgång kan, som historien visat, så jordmån för vad som helst – utom välstånd.

Denna bok har inte kommit till för att ge redan skandaltrötta läsare någonting ytterligare att sucka över. Målet med Bakom Skurkar & Skandaler är i stället att besvara den centrala frågan:

Vad handlar det egentligen om?

Har det blivit värre och i så fall varför? Hur ska jag förhålla mig skandalerna? Skall jag till exempel verkligen bli upprörd för att generaler emellanåt åker limousine? Vet vi förresten att de skandaler som presenteras för oss verkligen är de allvarligaste, eller ligger det andra, oupptäckta, och lurar strax under ytan? Finns det någon osynlig hand som omärkligt men effektivt styr flödet av skandaler?

Svaren – som nog kan tänkas förvåna läsaren – ges av några av Sveriges mest välrenommerade debattörer och forskare: Hans Bergström, Björn Björnsson, Patrik Engellau, Ronald Fagerfjäll, Hans de Geer, Carl B Hamilton, Anders Isaksson, Björn Mothander, Olle Rossander samt Carl-Johan Westholm.

KALLA KULOR FÖRLAG

www.kallakulor.com
info@kallakulor.com

ISBN 91-974278-5-3

Patrik Engellau (red) Bakom Skurkar & Skandaler

KALLA KULOR FÖRLAG

Patrik Engellau, redaktör

Bakom Skurkar & Skandaler

Tidigare utgivning på Kalla Kulor Förlag:

Olle Rossander	*Fifflet, Fuskarna, Förtroendet 2004*
Peter Stjernström	*Enn Mann 2003*
Hans-Olov Öberg	*En Gudabenådad Bullshitter 2001* *Svart Stajl 2002* *Dödens Downsider 2003*

www.kallakulor.com
info@kallakulor.com

Patrik Engellau (red)

Bakom Skurkar & Skandaler

KALLA KULOR FÖRLAG
www.kallakulor.com
info@kallakulor.com

Omslag & Form Stefan Eichenholz
Redaktör Hans-Olov Öberg
©Patrik Engellau

Tryckt hos ScandBook AB, Falun 2004
ISBN 91-974278-5-3

Innehåll

Förord ..... Patrik Engellau

Den fega Förtroendekommissionen ..... Olle Rossander

I stormens öga ..... Björn Björnsson

Fifflet med partifinansieringen ..... Carl B. Hamilton

Intermediärernas värld ..... Hans Bergström

Varför blir folk så förbannade? ..... Hans deGeer

Talar vi om rätt saker? ..... Olle Rossander

Vredens era ..... Ronald Fagerfjäll

Skandalisera mera ..... Carl-Johan Westholm

Herrelösa pengar ..... Patrik Engellau

Några miljarder hit eller dit ..... Anders Isaksson

Oberoende maktstudier ..... Björn Mothander